

УДК 343

А. О. Байда, І. С. Комасюк

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЗАКОННЕ ПОМІЩЕННЯ В ПСИХІАТРИЧНИЙ ЗАКЛАД

Постановка проблеми. Відомий письменник ХІХ ст. Марк Твен влучно зазначив: «Сьогодні божевільня, безсумнівно, зростає, а злочинність відмирає <...>. Раніше, якщо ви вбили людину, не можна було виключити, що ви втратили глузд, але тепер, якщо ви <...> убили – це означає, що ви божевільний» [1].

Психіатрія, яка швидкими темпами посіла важливе місце в усіх галузях життєдіяльності людини, не залишила поза увагою систему правосуддя, зокрема її кримінально-правові аспекти. Це можна простежити на прикладі запровадження, замість відбування покарання, за вчинення суспільно небезпечного діяння, проходження лікування в психіатричних закладах.

Міністерство охорони здоров'я України надало статистичні дані, які свідчать про те, що 1,17 мільйони (2,5%) жителів України зверталися по допомогу до лікарів-психіатрів. Із загальної кількості зареєстрованих пацієнтів 58,6% становлять особи працездатного віку, 19,4% – діти та підлітки. Тенденція до поширення психічних хвороб серед населення постійно зростає. Водночас непоодинокі факти, коли психічно здорову людину з різних причин (зазвичай корисливих) поміщують до психіатричних закладів. Численні приклади вказують на тяжкі наслідки незаконного поміщення до психіатричних закладів психічно здорових людей.

Так, постраждала Іванна (м. Суми) стверджує: «Примусово почали колоти, <...> викликали двох чоловіків, щоб мене тримали для уколів». Її насильно змушували приймати сильнодіючі ліки, зокрема орально. «Галоперидол», потім «Соліан». 400 мг «Соліану» на день (по 2 таблетки вранці і ввечері). Велика непосидючість <...> неприродно сильний апетит <...> хотілося ходити по стелі, душевний стан був просто жахливим, постійні кошмари вночі <...>», – пише вона про вплив препаратів на свій стан [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо проаналізувати положення кримінального законодавства за період із 1903 р. до сьогодення, то побачимо, що незаконне поміщення до психіатричних закладів як різновид злочинних діянь спостерігалось досить давно. Відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад була вперше передбачена в гл. 26 «Про злочинні діяння проти особистої свободи» Кримінального положення 1903 р. (п. 1 ст. 500) [2, с. 99]. Після ХХ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, що засудив культ особи Й. Сталіна і пов'язані з ним масові репресії, у керівництва Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) з'явилася необхідність у приборканні осіб, що відкрито виступали проти різного роду зловживань влади. У 1960–1980 рр. радянська влада для боротьби з інакодумцями починає вдаватися до каральної психіатрії. Визнання тих, хто думав інакше, «божевільними», а отже, і відправлення їх на примусове лікування до психіатричних установ відбувалося згідно із чинними в СРСР медичними нормами. До середини 1980-х рр. існувало 11 психіатричних

лікарень спеціального типу, а саме: Дніпропетровська, Казанська, Ленінградська, Мінська, Орловська, Сичовська, Черняхівська, два спеціалізованих санаторії в Київській та Полтавській областях. Серед даних закладів спеціального типу Дніпропетровська мала славу лікарні з найжорстокішим режимом для пацієнтів. Сюди на примусове психіатричне лікування відправляли інакодумців, яких не змогли зламати в інших лікарнях. На території слідчого ізолятора в 1968 р. була розташована спеціальна психіатрична лікарня суворого режиму. Примусове лікування тут проходили відомі дисиденти: Анатолій Лупиніс, Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Василь Рубан, Йосип Тереля [14].

Незважаючи на актуальність цього питання, наявні дослідження не є достатніми для поглибленого та досконалого вивчення даної проблеми. Серед науковців, які цікавилися цією тематикою, варто назвати О. Амосова, Ю. Аргунову, В. Борисова, І. Вартилицьку, Т. Варфоломеев, В. Зубкову, Л. Круглікова, Я. Лизогуба, О. Рарога, І. Тяжкову, М. Хавронюка, С. Шапченка й інших.

Метою статті є вивчення питання відповідальності за незаконне поміщення до психіатричного закладу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Останнім часом поширений злочин, передбачений ст. 151 Кримінального кодексу (далі – КК) України, – незаконне поміщення в психіатричний заклад. Варто також зазначити, що в чинному КК України міститься ст. 146, де передбачається відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, яка є щодо ст. 151 КК нормою загальною. О. Марін підкреслює, що поява норм, що конкурують, має бути пов'язана із причинами політичного та юридичного характеру, можливо, навіть зумовлюватися соціальною необхідністю [1, с. 33]. Тому розглянемо детальніше питання поміщення до психіатричного закладу, порушення, що вчинюються лікарями в цій сфері, проаналізуємо недоліки законодавства України, які, можливо, пов'язані із цими порушенням, а також шляхи їх усунення.

Відповідно до досліджень феномена латентної злочинності, проведених на чолі із професором С. Іншаковим, даний злочин має високий рівень латентності. З'ясовано, що коефіцієнт його латентності становить приблизно 42 [4, с. 625]. Вищий показник латентності мають лише такі злочини, як незаконне полювання, примушування давати показання, давання неправомірної вигоди або її одержання. Через це в статистиці дане злочинне діяння фігурує вкрай рідко. Згідно з даними за 2013 р., органами прокуратури зафіксовано лише 11 випадків незаконного поміщення в психіатричний заклад, 2014 р. – 6, 2015 р. – 16 [5].

2000 р. в Україні набрав чинності Закон «Про психіатричну допомогу», де визначені умови добровільної госпіталізації осіб до психіатричних закладів. У ст. 13 Закону зазначається, що «особа госпіталізується до психіатричного закладу добровільно – на її прохання або за її усвідомленою згодою». Водночас у цьому Законі передбачена примусова госпіталізація людини тоді, коли вона вчиняє чи демонструє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточення, або неспроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність [14].

З юридичного погляду в нашій державі створені відповідні умови для забезпечення правового стану осіб, які страждають на психічні захворювання. Наявна

законодавча база, яка регламентує захист прав психічно хворих осіб. Зокрема, Закон України «Про психіатричну допомогу» чітко розмежовує права осіб, що мають психічні захворювання. Незважаючи на те, що права та свободи цієї категорії людей нібито достатнім чином закріплені на законодавчому рівні, все частіше постає проблема щодо позбавлення осіб дієздатності на штучно створеній підставі наявності психічного захворювання.

Кваліфікованим видом даного злочину є поміщення в психіатричний заклад завідомо психічно здорової особи, що спричинило тяжкі наслідки. До тяжких наслідків у ч. 2 ст. 151 віднесено самогубство чи самокалічення особи, що спричинило середньої тяжкості чи тяжкі тілесні ушкодження, психічну хворобу тощо.

Оскільки в диспозиції ст. 151 КК вказується на завідомість поміщення в психіатричний заклад психічно здорової особи, такий злочин може бути скоєний лише із прямим умислом. Причетність винного до наслідків (ч. 2 ст. 151 КК) визачено як «прямий умисел», «непрямий умисел» або «з необережності».

Аналіз практики дозволяє зробити висновок, що найпоширенішими мотивами поміщення завідомо психічно здорових осіб до психіатричних закладів є: ухилення від відбування покарання за вчинене правопорушення; позбавлення дієздатності з метою отримання і розпорядження спадком та іншим майном потерпілого тощо.

Як відомо, найбільшою проблемою незаконного поміщення до психіатричного закладу є можливість виходу з нього. Щоб краще зрозуміти природу цього злочину, потрібно розглянути історію запровадження експертиз психотерапевтів щодо підозрюваного. Ця тенденція бере свій початок 1954 р. і була вперше застосована в Сполучених Штатах Америки (далі – США), де було заявлено, що психічно хворі люди не несуть відповідальності за вчинений злочин, що стало, у свою чергу, революційним [16].

Та чим далі, тим більше з'являлося сумнівів щодо достовірності психотерапевтичного висновку, адже часто висновки психотерапевтів суперечливі і містять різні діагнози щодо підозрюваного у вчиненні кримінального проступку. На це головний суддя Уорен Бергер відреагував так: «Норми права не можуть бути розумними чи ефективними, якщо вони залежать від понять та розумінь іншої дисципліни, представники якої мають глибокі розбіжності щодо того, що ці поняття означають» [17]. Психіатрія може лише зробити припущення, але в жодному разі не визначити остаточний і правильний діагноз. Адже багато серійних убивць протягом років звільнялися від відповідальності, наприклад, Вінсент Гіганте, який протягом 30 років симулював психічну хворобу і постійно звільнявся від відповідальності.

Отже, застосування положень психіатрії може істотним чином обмежити права і свободи людини й громадянина. Водночас недостатнє врахування психічного стану особи, що скоїла суспільно небезпечне діяння, може мати тяжкі наслідки, бути підставою для необґрунтованого звільнення винних від кримінальної відповідальності [17].

1 червня 2016 р. за рішенням Конституційного Суду України в справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України із прав людини щодо відповідності Конституції України положенню третього речення ч. 1 ст. 13 Закону

України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) зазначено, що госпіталізація недієздатної особи до психіатричного закладу на прохання або за згодою її опікуна за рішенням лікаря-психіатра передбачає довгострокове надання цій особі психіатричної допомоги в стаціонарних умовах.

Конституційний Суд України вважає, що така госпіталізація за своєю природою та наслідками є непропорційним обмеженням конституційного права недієздатної особи на свободу й особисту недоторканність, тому вона має здійснюватися з дотриманням конституційних гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина, з урахуванням зазначених міжнародно-правових стандартів, правових позицій Конституційного Суду України та виключно за рішенням суду, відповідно до вимог ст. 55 Основного закону України [10].

З наведеного вбачається, що госпіталізація недієздатної особи до психіатричного закладу на підставі ст. 13 Закону є обмеженням її права на свободу й особисту недоторканність, закріпленого в ст. 29 Конституції України, а тому має застосовуватися відповідно до критеріїв, визначених у цьому рішенні.

Всупереч багатьом ухваленим законопроектам щодо захисту прав людей, які потрапляють до категорії «психічно хворих», кожного року до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) звертаються сотні осіб. Так, 2 травня 2013 р. ЄСПЛ виніс постанову одразу у двох справах, пов'язаних із позбавленням дієздатності і насильницьким триманням у психіатричному закладі, чим порушено ст. 5 Європейської конвенції із прав і основоположних свобод людини (право на свободу й особисту недоторканність). Це справи «Петухова проти Росії» та «Загідуліна проти Росії», коли жінки, які незаконним шляхом були позбавлені дієздатності та примусово утримуванні на лікуванні в психіатричному закладі, за допомогою Громадянської комісії із прав людини змогли відновити свої права й отримати компенсацію від Російської Федерації [11].

2014 р. до ЄСПЛ звернулася ще одна громадянка Росії Олександра Борисова, яка 2013 р. дізналася, що 2006 р. її позбавили дієздатності. Водночас вона не отримувала жодних судових повідомлень про те, що в суді буде розглядатися питання про визнання її недієздатною. Справа була розглянута судом за 15 хвилин, за цей час встигли розглянути письмові матеріали справи, висновки прокурора, суддя ухалив і оголосив рішення. Крім того, після закриття справи громадянці не повідомили про відповідне рішення суду [13].

Одним із позитивних моментів у законодавстві України є закріплення принципу презумпції психічного здоров'я, відповідно до якого кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбаченому законами України. Даний принцип означає припущення, засноване на ймовірності, що кожна людина є психічно здоровою та дієздатною, поки встановленим законом порядком не доведено інше.

Висновки. Щоби уникнути таких порушень, треба узгодити національне законодавство з нормами міжнародного права та забезпечити право таких осіб на справедливий і публічний розгляд справи незалежним судом. Уповноважені представники виконавчої влади та правоохоронних органів повинні провести офі-

ційне розслідування ситуації порушень фундаментальних прав людини у сфері душевного здоров'я. Психіатричні лікарні, де спостерігаються грубі і масові порушення прав пацієнтів, треба закрити. Психіатри і психологи, винні в злочинах і порушеннях прав громадян, повинні бути притягнуті до цивільної та кримінальної відповідальності. Законодавці Верховної Ради України мають внести поправки в КК України про відповідальність за проведення медичних експериментів на людях без їхньої усвідомленої згоди. У Закон України «Про психіатричну допомогу» необхідно внести зміни відповідно до основних принципів Декларації душевного здоров'я, розробленої Міжнародною громадянською комісією із прав людини [14].

Важливу роль у захисті прав та свобод недієздатних осіб відіграє Закон «Про психіатричну допомогу», зокрема, надзвичайно важливим є встановлення судового контролю за госпіталізацією недієздатної особи до психіатричного закладу, що є гарантією захисту її прав і свобод.

Отже, дотримання конституційних гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина з урахуванням міжнародно-правових стандартів є запорукою формування суспільства з демократичними засадами та європейськими цінностями.

Література

1. Семь кругов ада жертв психотропных препаратов. URL: <http://cchr.org.ua/sem-krugov-ada-zhertv-psihotropnyih-preparatov/>.
2. Марін О. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм: моногр. К.: Атіка, 2003. 224 с.
3. Уголовное уложение. Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. СПб.: Сенатская типография, 1903. 144 с.
4. Андрушко А. Каральна психіатрія та проблеми кримінально-правової протидії її використанню в Радянському Союзі. Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми: матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції (28–31 травня 2015 р., м. Полтава). К.; Полтава: ПУЕТ, 2015. С. 327–331.
5. Теоретические основы исследования и анализа латентной преступности: моногр. / под ред. С. Иншакова. М.: Юнити-Дана, 2011. 839 с.
6. Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2015 рр. // Генеральна Прокуратура України: офіційний сайт.
7. Андрушко А. Кримінально-правова протидія використанню психіатрії в немедичних цілях: порівняльно-правовий аспект. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2015. № 14. Т. 2. С. 71–74.
8. Волкова Н. Процесуальні особливості розгляду справ щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною (окремі аспекти). URL: <http://apdp.in.ua/v56/20.pdf>.
9. Рішення Конституційного Суду України. Справа № 1–1/2016. Київ. 01.06.2016. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16>.
10. Психоневрологические интернаты Украины: заключенные без суда и следствия: доклад Гражданской комиссии по правам человека. К., 2015. С. 16.
11. Про психіатричну допомогу: Закон України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>.
12. Наука і правоохорона. URL: http://naukaipravoohorona.com/index_html_files/2014_3.pdf.
13. Кожан В. Особисті права та свободи людини: загальнотеоретичне дослідження. 2016. URL: http://lp.edu.ua/sites/default/files/dissertation/2016/3679/dysertaciya_na_zdobuttya_naukovogo_stupenya_kandydata_nauk_kozhana_v.v.pdf.
14. Петиция Гражданской комиссии по правам человека. URL: <http://cchr.org.ua/>.

Анотація

Байда А. О., Комасюк І. С. Питання кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. – Стаття.

Розглянуто питання кримінальної відповідальності за злочин, передбачений у статті 151 Кримінального кодексу України: незаконне поміщення в психіатричний заклад завідомо психічно здорової особи. Проведено аналіз кримінального законодавства в період із 1903 р., із чого випливає, що даний різновид злочину досить поширений. Не менш важливим є і той факт, що латентність незаконного поміщення в психіатричний заклад досить висока, що перешкоджає розкриттю таких злочинів.

Ключові слова: незаконне поміщення в психіатричний заклад, психіатрія, відповідальність за незаконне поміщення до психіатричного закладу, презумпція психічного здоров'я.

Аннотация

Байда А. А., Комасюк И. С. Вопросы уголовной ответственности за незаконное помещение в психиатрическое учреждение. – Статья.

Рассмотрены вопросы уголовной ответственности за преступление, предусмотренное в статье 151 Уголовного кодекса Украины: незаконное помещение в психиатрическое учреждение заведомо психически здорового человека. Проведен анализ уголовного законодательства в период с 1903 г., подтверждающий, что данный вид преступления довольно распространенный. Не менее важным является и тот факт, что латентность незаконного помещения в психиатрическое учреждение довольно высокая, что препятствует раскрытию таких преступлений.

Ключевые слова: незаконное помещение в психиатрическое учреждение, психиатрия, ответственность за незаконное помещение в психиатрическое учреждение, презумпция психического здоровья.

Summary

Baida A. O., Komasiuk I. S. The issue of criminal liability for illegal placement in a psychiatric institution. – Article.

The article deals with the issues of criminal liability for a crime provided for by article 151 of the Criminal Code of Ukraine, illegal placement in a psychiatric institution of a deliberately mentally healthy person. The analysis of criminal law in the period from 1903, from which it follows that this type of crime is quite common and relevant. No less important is the fact that the latency of illegal placement in a psychiatric institution is quite high, which prevents the disclosure of this type of crime.

Key words: illegal placement in psychiatric institution, psychiatry, responsibility for illegal placement in psychiatric institution, presumption of mental health.